

**КУЛЬТУРНІ ПІДСУМКИ 2016 РОКУ:
НЕОФІЦІЙНИЙ ПОГЛЯД**

*(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та
неопублікованими документами за 2015–2017 рр.)*

Культурне життя українського суспільства в 2016 році ознаменувалося появою нових проектів та імен, обговоренням гучних тем і прийняттям неоднозначних, але важливих рішень у контексті проголошеного державою курсу на реформування галузі. Прослідкувати за перебігом найбільш резонансних подій року стало можливим завдяки численним публікаціям на шпальтах газет, у мережі Фейсбук та на сторінках різноманітних інтернет-видань, авторами яких є журналісти, письменники, видавці, театрознавці, арт-менеджери, музиканти та інші «експерти» від громадськості. Їхній незалежний погляд на сучасні явища в царині культури та мистецтва, включаючи детальний аналіз по кожній окремій галузі, безпосередньо сформував нижченаведені тези щодо підбиття підсумків 2016-го та очікувань суспільства в 2017 році.

У році, що минув, культурне життя майже повністю перемістилося у стрічку новин соцмережі Фейсбук. Саме тут уперше з'являється інформація про плани та майбутні проекти; тут можна у реальному часі споглядати будь-які відкриття виставок та фестивалів завдяки численним селфі, трансляціям наживо та миттєвим враженням очевидців; тут відбуваються найвідвертіші обговорення всього, що має значення для культурної спільноти.

Тож і не дивно, що автори інтернет-платформи «Українська правда. Культура» вирішили підвести підсумки року, орієнтуючись на публікації з власних фейсбук-стрічок. А виглядало це наступним чином.

Тема номер один – фейсбук-краудфандинг. Закладена за часів Євромайдану традиція та доведена до автоматизму практика переказувати кошти на заклик тих, кому довіряємо, у 2016 році остаточно перетворилися на дієвий механізм підтрим-

ки культурного сектора. І не лише окремих низових ініціатив, але й провідних державних інституцій. Так, розпочату меценатами з «Дружнього кола» Національного художнього музею України кампанія зі збору коштів на ремонт другого виставкового поверху активно підхопили шанувальники музею в соціальній мережі. Паралельно з тим, як сума переказів рухалася до необхідної позначки, музей ледве не щодня поіменно дякував і «тегав» благодійників. І зрештою виклав яскравий доказ вдалого завершення кампанії – світлину технічного процесу ремонту підлоги.

Наступною стала тема про конкурси на заміщення посад. Цього року спливав термін контрактів у директорів одразу двох великих мистецьких інституцій країни – Національного художнього музею та Мистецького Арсеналу. На обидві позиції Міністерством культури України було оголошено відкритий конкурс. І на обидві – із гучними промо-кампаніями – подавала власну кандидатуру Н. Заболотна. Зрештою обидва конкурси на заміщення посад директорів вона програла. Автори «УП. Культура» зазначають, що ці несподівані для багатьох представників культурної спільноти та громадянського суспільства результати говорять про те, що Україна поступово починає відходити від феодальних принципів управління культурою, згідно з якими публічна інституція розуміється як персональний проект її керівництва. Натомість, у 2016 році з'явилися можливості для інших моделей управління – насамперед таких, що базуються на публічних програмах та прозорих стратегіях [1].

Кількість повідомлень на тему нової будівлі Театру на Подолі зашкалювала. Ще ніколи театр не привертав до себе стільки уваги. Кияни розділилися на два ворожі табори: ненависників творчого доробку архітектора О. Дроздова (аж до вимоги знести будівлю) і тих, хто впевнений, що це нове слово в архітектурі міста. У цій історії вражає не лише сам конфлікт індивідуальних смаків, а й градус дискусії, який його супроводжував. У певний момент з'явилося відчуття, що в місті не лишилося жодної людини, яка б не висловила свою думку з цього питання. Почалася війна петицій «за» і «проти».

Журналісти «УП. Культура» побачили очевидний провал комунікації з боку авторів та замовників проекту, які запізно почали коментувати власну роботу. На їхній погляд, ситуація виявила низку фундаментальних проблем у сучасному українському містобудуванні: ігнорування публічного обговорення проекту на етапі його розробки, загальний низький рівень візуальної культури в суспільстві та відсутність стратегічного бачення та плану розвитку міста.

А втім, як дико б це не звучало, розмірковує театральний критик А. Гайшенець, будівля Театру на Подолі є першим сучасним театральним приміщенням, спорудженим у столиці за часів незалежності, тож що швидше в місті з'явиться

новий технологічний театр, створений з урахуванням усіх сучасних стандартів та повагою до людей з особливими потребами, то краще [1; 2].

Одним із головних ньюсмейкерів України 2016 року став К. Малевич. Інтернет-кампанія, присвячена його віднайденій українськості, запам'яталася всім як справжній онлайн-фестиваль обурливих, смішних та просто абсурдних прикладів спекулятивного невігластва навколо постаті художника.

Важливо, що наприкінці року в столиці відбулася масштабна міжнародна конференція, присвячена митцю. Її куратор Т. Філевська написала для Platfor.ma про те, як викристалізовується поняття українського авангарду, та чому Україні варто повернути собі К. Малевича: «Без усвідомлення значення і цінності авангарду для української культури, ми й далі лишатимемося носіями з понівеченим культурним кодом, з пробілами в культурній пам'яті, а відсутність на світовій мистецькій мапі буде без урахування великого культурного пласту». За кордоном подібного роду конференції відбуваються майже щороку, а в Україні за участі міжнародних експертів вона мала місце вперше. Тепер світ отримав український аспект Малевича, а отже відкрив для себе український авангард.

До речі, інформаційно-аналітична платформа Cultprostir назвала ідею повернути К. Малевича Україні, де геніальний художник довго жив і багато працював, *успіхом року*. Заповненню дефіциту знань про митця і його творчий доробок було присвячено численні лекції, дискусії, круглі столи, виставки, кінопокази, театральні вистави, концерти, що проходили в рамках Днів Малевича в Києві. «Здавалося, навколо ідеї „Малевич наш” об'єдналася вся країна, від політиків і дипломатів до студентів і школярів», – зазначає Л. Даниленко, арт-оглядач Cultprostir, в своїй публікації, присвяченій підсумкам року в українському візуальному мистецтві [3; 4].

Які виставки й арт-проекти були найбільш резонансними, які тренди охарактеризували минулий рік, які ініціативи, що беруть початок у 2016-му, визначають майбутнє українського арт-ринку? Картину в цілому й в деталях окреслила арт-критик Л. Даниленко.

Так, *подією року* вона називає виставку «Паркомунa. Місце. Спільнота. Явище», що являє собою візуальний результат діяльності дослідницької платформи, заснованої в PinchukArtCentre у лютому минулого року. Її мета – створити єдину базу даних про сучасних художників і таким чином зберегти їх для самої України. Найбільш «мускулистий» і одночасно елегантний проект року – «Ефемероїди. ХХ століття в плакаті», в підготовці якого брали участь близько десятка українських музеїв, міжнародні інституції, колекціонери та меценати. Ще однією подією року стала ювілейна виставка О. Ройтбурда «Ройтбурд в музеї», яка «підт-

вердила давно очевидний факт: Ройтбурд – сам по собі музей, а не тільки найвідоміший український художник музейного рівня».

Проривом року був, на погляд автора, «Конкурс для культурних керівників». Адже вперше в історії незалежної України керівники державних установ культури перестали призначатися «згори», а стали обиратися на конкурсній основі. Водночас, *скандалом року* Cultprostir вважає зміну керівництва Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал». Тільки-но його новим директором стала О. Островська-Люта, обійшовши п'ятьох конкурентів, прес-служба «Арсеналу» розповсюдила заяву про те, що на членів конкурсної комісії міг чинитися тиск. Наступного дня в одному з провідних ЗМІ було опубліковано колонку О. Островської-Лютої, де вона запропонувала провести повторний конкурс і описала процес спілкування з невідомими, які представилися як «громадськість» і активно висловлювали свою позицію щодо кандидатів на пост директора. Повторний конкурс не відбувся, О. Островська-Люта успішно трудиться на новій посаді директора «Мистецького Арсеналу».

Тренд року – це муралізм, який вже два роки залишається головним естетичним трендом. На спеціальному сайті, присвяченому столичним муралам, існує карта, де можна стежити за процесом онлайн. Цей тренд, судячи з усього, не здасть позицій і в нинішньому році.

Тема декомунізації на тлі радикального прощання зі спадщиною радянського минулого в 2016-му досягла апогею. Рік ознаменувався не тільки перейменуванням вулиць, площ і знесенням пам'ятників, але і скасуванням радянського Діда Мороза на користь буржуазного Святого Миколая. А також рішенням розібратися з черговими «муралами» радянського періоду. Зокрема, з унікальними мозаїками 1960-го року на стінах школи № 141 у київському мікрорайоні Русанівка. Громадськість хвилюється, краєзнавці просять дати експертну оцінку кожному об'єкту, який потрапив до фатального списку. Організатори проекту Soviet Mosaics in Ukraine складають власний каталог цінних радянських мозаїк і намагаються відстояти кожну. Часом успішно.

Щодо нових форматів, одним з найяскравіших *міждисциплінарних експериментів року* став «Танець пензлів» – мультимедійний проект художника А. Криволапа, музиканта Д. Шурова та хореографа Р. Поклітару. Хореографія і музика, створені за враженнями від живопису, – унікальний формат, який не має навіть приблизних аналогів в Україні.

Стартап року: іменна премія А. Криволапа для студентів мистецьких вишів країни та кураторський проект Zenko Foundation «Килим. Сучасні українські

митці» – єдиний стартап в арт-Україні – 2016, безпосередньо пов'язаний з ідеєю децентралізації мистецтва.

Надія року – Zenko Platform. Подолання роз'єднаності між ланками вітчизняного арт-процесу. Це надія номер один всіх до нього причетних, починаючи з художників та колекціонерів і закінчуючи міністрами культури й освіти. Восени в Карпатах відбулася перша в історії України Zenko Platform, де зібралися гравці вітчизняної та зарубіжної арт-сцени. Директори та куратори великих музеїв, власники бізнесів, пов'язаних з мистецтвом, колекціонери, художники, міністри вирішували нагальні проблеми українського арту, ділилися досвідом, обговорювали варіанти співпраці, шукали вихід із складних ситуацій. Є надія, що наріжні камені розвитку сучасного українського мистецтва нарешті зрушили з мертвих точок. Проведення другої Zenko Platform – вже з висновками і результатами за підсумками першої – заплановано на поточний рік [3].

Театральний критик видання «Дзеркало тижня» О. Вергеліс скористався тією ж таки платформою Cultprostir, щоб поділитися з інтернет-аудиторією своїм особистим поглядом на події *театрального року*.

Якщо під «трендом» розуміти загальну тенденцію різноспрямованого руху, зазначає він, то в 2016-му подібним трендом сприймаються незалежні театри, і в першу чергу незалежні від державного фінансування. Проте вони залежні від потреб сучасного глядача, який «переситився академічним меню». Безсумнівний успіх у цій трендовій ніші має «Дикий театр». За короткий термін в його репертуарі з'явилися такі помітні вистави, як «Vій 2.0» за п'єсою Н. Ворожбит, «Попа, менти, бабло, баби» – треш за п'єсою В. Понізова, вистава-концерт «Joy Division». Цільова аудиторія – студенти, молоді бізнесмени, ІТ-спеціалісти, загалом адекватна молодь. Високо оцінює театральний критик режисерську роботу М. Голенка в «Дикому театрі».

У категорії «театрів-кочівників», тобто абсолютно ні від кого не залежних, минулоріч, як і раніше, невтомно працювали «Театр переселенця», PostPlay-театр. У 2016-му активізував роботу «Дах». Серед неформатних і незалежних відкриттів – Teatr-Pralnia, який показав себе широкому загалу на ГогольFest – 2016. В цілому, переконаний оглядач, тільки в столиці можна нарахувати близько десятка вартих уваги незалежних театральних колективів. А ситуативних «незалежних» взагалі набереться десятків зо три.

Говорячи про *тренди року*, О. Вергеліс відзначає не масове, але досить переконливе утвердження на сценах сучасної української п'єси. Після помітного успіху драматургічних текстів П. Ар'є та Н. Ворожбит і за їхніми текстами почали полювати, і до інших стали придивлятися. Все-таки в переліку головних театраль-

них подій повинен бути не транзитний проект або пафосний фестиваль, адже серце театру – вистава як мистецька подія. Серед найголовніших вистав-подій автор називає кілька: «Слава Героям!» П. Ар'є, його ж «Людина в підвішеному стані», «Украдене щастя» І. Франка у версії молодого режисера І. Уривського в «Золотих воротах». Головними подіями він називає ГогольFest, Міжнародний фестиваль-лабораторію молодого режисури, що проходив у Київському національному академічному театрі оперети, залучивши до співпраці не тільки українських постановників, але й гостей з Грузії, Франції, Росії. Цей досвід виявився корисним, оскільки залишив після себе помітні сліди у вигляді нових вистав, що незабаром мають з'являтися на афішах популярних театрів столиці. Цікава подія – «Лихо з розуму» в «Молодому театрі» в постановці А. Білоуса. Серед іншого театральний критик згадує виставу-трилер «Афродизіак» Національного цирку України – як прецедент позитивного «продюсерського божевілля», з урахуванням теми, бюджету і холодного цирку.

Під категорію «Успіх» підходять європейські фестивальні покази відомої київської вистави «Сталкери» в Мюнхені, у Гданську, після яких глядачі не хотіли розходитися, бурхливо обговорюючи гру акторів і саму п'єсу про трагедію маленьких українців у великій зоні Чорнобиля. Без зайвих слів, *успіх року* – актриса Н. Сумська, яка зіграла у виставі «Незрівнянна» (режисер – А. Хостікоєв) на сцені Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка роль безгласої американської співачки Флоренс Фостер Дженкінс. Такий же успіх мав Річард Ш з Б. Бенюком у головній ролі на сцені франківців у виставі грузинського режисера Автанділа Варсімашвілі. Успіх – дует акторів О. Гнатковського та Д. Рибалевського у виставі «Слава Героям!», проект В. Троїцького «...але вітер...».

Особливим сюрпризом 2016-го стала перемога українки Т. Киценко на міжнародному бієнале сучасної драматургії «Вільний театр» у Лондоні – читання п'єси «Жінка і снайпери», реалізоване Марком Равенгілом, журі відзначило гран-прі. А нова п'єса Н. Ворожбит «Сашо, винеси сміття!» увійшла до трійки номінантів «Золотої маски» в Росії.

Шевченківську премію в 2016 році отримав Р. Поклітару. Це теж безумовний успіх, причому не тільки для окремо взятого хореографа, але й для всього культурного співтовариства: нагородження діяча мистецтв, який займається не збереженням чи навіть консервацією традицій, а розширенням меж, пошуком, експериментом – радше виняток, аніж правило в історії головної культурної держпремії країни.

Якщо виключити із загального переліку традиційні національні та академічні території, важливі *театральні локації 2016 року*: Центр науки та мистецтв

DIYA; арт-завод «Платформа» (територія ГогольFest'у). Окремо відзначено діяльність Центру сучасного мистецтва «Дах», який став територією багатьох театральних ініціатив за участі міжнародних інституцій – польських, британських, німецьких. Та, мабуть, найважливіша ініціатива – проект Н. Ворожбит у британському форматі «Клас-Акт», де були задіяні діти із заходу та сходу України. Досить неординарна акція, адже діти з різних регіонів країни приїхали в столицю, щоб скласти драматургічні етюди, на основі яких дорослі режисери-актори створювали виставу-колаж. Готовий проект на сцені Київського театру юного глядача на Липках вийшов переконливим й емоційним – місцями він просто перевертав душу, зізнається О. Вергеліс.

Великі надії в 2017 році на нову постановку Д. Богомазова «Все життя попереду» за мотивами роману Еміля Ажара у Театрі драми і комедії на Лівому березі. Великі очікування щодо двох «Гамлетів» – в Івано-Франківську й у Львові. І ще великий інтерес викликає українсько-німецький театральний проект, в основі якого «Украдене щастя» І. Франка, але вже не тільки у вітчизняному, а й у міжнародному контексті [5].

Бум незалежного театру як головної прикмети театального життя у 2016 році також відзначає театральний критик А. Гайшенець. Нарешті театр почав шукати нову мову, нові можливості бути, боротися за нового глядача – його фізично стало більше. Різного: професійного, аматорського, комерційного, експериментального. Однак її оцінка ситуації виглядає дещо песимістичною.

«Коли державний театр замість того, аби говорити про нагальний біль суспільства, перетворюється на розважальну установу, на арену історії виходить театр незалежний. Саме тут, останнім часом, і формується обличчя нашої театральної доби». В своїх матеріалах, присвячених підсумкам року, вона дає нове визначення незалежного театру – «волонтерський». За відсутності налагодженої роботи грантових програм та закону про меценатство, цей театр інакше не назвеш, оскільки кошти, на які він віднаходить можливість існувати, виникають невідомо з яких джерел, і, як правило, беруться митцями з власної кишені. На даний момент динаміка його розвитку в більшості пунктів навіть перебиває динаміку державного театру. Ситуація розвертається таким чином, що саме державний сектор театру, не без приємних виключень, усувається на маргінес культурного простору, тоді як головним ньюзмейкером галузі стає театр незалежний, волонтерський. Інакше як ростом самосвідомості цей процес пояснити складно, адже зовнішні умови залишилися ідентичними тим, що були три роки тому, і вони далекі від тепличних: ані державних програм підтримки, ані грантових, ані профільного «вільного майданчика» для проектного театру як не було, так і немає, підсумовує авторка.

Наприкінці року А. Гайшенець розмістила в своєму блозі на LB.ua критичний матеріал під назвою «Мертва хватка», який висвітлює принципові моменти подіумної дискусії з питань реформування театральної галузі в рамках суспільно-театрального проекту «Кінець удавання».

20 грудня приміщення Майстерні театрального мистецтва «Сузір'я» було вщент заповнене керівниками державних театрів вищої ланки та активних фігурантів незалежного театру. «Ідилічні сподівання організаторів заходу малювали в уяві створення пулу конструктивних тез, що зможуть врегулювати інтереси державного та недержавного сектора у комунікації театральної спільноти та представників влади», – пише авторка блогу. Але, реальність внесла свої корективи: незалежний театр в очах представників державного сектора – це агресивний конкурент, який відбирає у них хліб і не платить податки. «Власне, уся подія була потрактована представниками держсектора як зазіхання на їх права і територію, – це неодноразово було озвучено прямим текстом, чи то виринали з підтекстів». А неспіливі спроби представників незалежного театру озвучити пропозиції щодо легалізації їхнього статусу на законодавчому рівні розглядалося не інакше, як «зазіхання на заслужено вигризений 30–40 років тому шматок держмайна». Отже процес замкнувся на конфронтації всередині середовища.

З огляду на цю ситуацію А. Гайшенець спробувала розвіяти ілюзію про те, що всі недержавні театри хочуть стати державними, чи то «витурити з насиджених місць осяйних керманичів культурних закладів». Ні, вони просто хочуть працювати за фахом, маючи правовий захист та прозору систему грантової підтримки. Відстоювати свої проекти в умовах відкритого конкурсу, а не здобувати право на постановку в результаті кулуарних домовленостей. «Такі прості і логічні речі, які насправді є новою парадигмою мислення. Адже тоталітарна сталінська система театру, що зараз перетворилася на дрібно-феодалну, буде триматися до кінця, мертвою хваткою. Боротися з нею марно. Так само, як марно сподіватися на гуманне ставлення до нового покоління. Війни за ресурс не буде. Вони просто зберуть валізи і поїдуть. А державний театр через 10–15 років перетвориться на геріатричний пансіонат, який самоліквідується в міру своєї абсолютної непотрібності», – наголошує вона.

Окремо авторка зупиняється на темі перезавантаження Національної спілки театральних діячів України: «Нині творчі спілки не мають авторитету, радше скидаючись на рудимент радянської епохи. У комітетах Верховної Ради навіть почалися розмови про скасування цієї форми професійних організацій. Проте очевидно є потреба в структурах, які б лобіювали інтереси професійної спільноти на законодавчому рівні та акумулювали ідеї... Серед програмних цілей спілчани за-

декларували, зокрема, створення всеукраїнського театрального фестивалю та Інституту театру. Поки що окреслені перспективи надихають». Що ж до перспектив українського театру на міжнародній арені, А. Гайшенець вважає їх дуже скромними. Здебільшого вітчизняні вистави є більш-менш цікавими лише для внутрішньої аудиторії, а для європейців вони – поза контекстом.

До останнього часу головним репрезентантом театрального «експорту» був В. Троїцький. Але за останній рік ситуація трохи поживилась – ми помалу прориваємось до інтернаціональної аудиторії. Приміром, восени український театр презентував себе на «Тижні української культури» в Любліні декількома виставами. Зокрема, вистава Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка «Ерік XIV» отримала престижні нагороди академії ACT AWARD на шостому міжнародному театральному фестивалі Academy of Performing Arts Awards (Пекін, Китай). Окрім самої вистави (режисер – С. Мойсеєв), що увійшла у топ-8 найкращих постановок цього року, відзнаки отримали також актриси Т. Шляхова в номінації «Найкраща жіноча роль» та П. Лазова за найкращу роль другого плану.

Підбиваючи підсумки театрального року, авторка «УП.Життя» також відмічає впровадження конкурсної контрактної системи ротації кадрів: «Більшість кийвських театрів, де було оголошено конкурс цього літа, перебувають у стані відвертої стагнації. Отримуючи зарплати, деякі з них навіть не обтяжують себе клопотом дати бодай одну прем'єру за сезон, не кажучи вже про якість вистав, на які ніхто не ходить. Водночас вже маємо молоде покоління театральних режисерів та менеджерів, які могли б вдихнути нове життя в структури подібні «Малому драматичному театру». Але усі старі керівники лишилися на своїх посадах. Головний «результат» конкурсів – це усвідомлення того, що нас дурять, і якщо так триватиме далі, на український театр чекає нова хвиля еміграції».

Чи не найбільшим *провалом* минулого сезону «УП.Життя» називає позбавлення Центру науки та мистецтв ДІУА приміщення, що, фактично, дорівнює його ліквідації. Протягом двох років ДІУА, що є структурним підрозділом Малої академії наук, винаймала на пільгових умовах один із порожніх павільйонів кіностудії О. Довженка. Аналогічного простору в місті не існує. ЦСМ «ДАХ», що поновив нещодавно роботу у режимі вільного простору для театральних проектів через скромні розміри своєї площі не може задовольнити потребу у репетиційних майданчиках для незалежного театру.

У підсумку А. Гайшенець також згадує новий проект «ТеатРок» О. Коломійцева в Одесі: «На жаль, – це поодинокий виняток із загальної невтішної карти-

ни. І практиці ревіталізації занедбаних індустріальних будівель варто було б додати системності» [2; 6].

Музика

На окрему увагу заслуговує *сучасна українська опера*, якій було присвячено цілу низку публікацій як у друкованих виданнях, так і в Інтернеті. Багато хто сходився на думці, що 2016-й суттєво розширив кордони того, що прийнято вважати оперою в музичному та смисловому плані, адже її виконували в театрі й на дахах стадіонів, слухали в оксамитових кріслах і лежачи на матрацах. Згадати хоча б камерну за кількістю учасників виставу «Лімб» на сцені Національної опери України, чи було-оперу «Медея», дії котрої відбувалися на даху Олімпійського стадіону в Києві, або ж концерт «Капела Ротко» – на стадіоні «Старт».

Примітно, що вищезгадані оперні постановки, названі оглядачами платформи Cultprostir *подією року*, є результатом співпраці київської опери з музичною агенцією «Ухо». Причому ініціатива належала саме театру в особі його директора П. Чуприни.

Успіх року: опера «YOV» – перший вдалий приклад успішної сучасної музично-театральної постановки в академічному руслі (режисер та ідейний натхненник команди музикантів – В. Троїцький); концертна агенція «Collegium Musicum», яка в дуже демократичний спосіб популяризує класичну музику у Львові, зокрема представники агенції – диригент І. Остапович і літератор Т. Демко – в 2016-му провели міжнародний композиторський конкурс; організували безліч творчих заходів для музикантів, у тому числі двотижневі майстер-класи з техніки, почуття стилю і витривалості від «живої легенди», відомого європейського скрипаля та диригента Лева Маркіза; відшукали і записали напівзабуті симфонії 50-х років і камерну музику Львова 30-х тощо.

Щодо класичного репертуару, оновленою повернулася на сцену київської опери вистава «Набукко» Джузеппе Верді (режисер-постановник А. Солов'яненко).

А от *скандалом року* став концерт на київському Майдані до Дня незалежності. Ще ніколи українська фейсбук-спільнота не обговорювала з таким запалом симфонічний репертуар. Одразу три композиції – хор на текст шевченківського «Заповіту» з опери «Семен Котко» С. Прокоф'єва, гопак з опери «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського й одна з частин фортепіанного концерту П. Чайковського – стали предметом сперечання. У той самий час, український диригент К. Карабиць вважає ці партитури документами української історії, оскільки С. Прокоф'єв народився і виріс на Донбасі, а П. Чайковський – це нащадок козацького

роду Чайок. Але Брати Капранови, приміром, назвали вибір музичних творів до свята таким, що символізує «руській мір і червоноармійців».

Разом з тим, шквал запеклих дискусій стосовно приналежності неукраїномовних композиторів з українським корінням до історії вітчизняної музики підняв десятки імен тих авторів, яких наша держава викинула з власної історії, а ось сусідні країни з легкістю присвоїли собі. Це М. Рославець, С. Борткевич, Й. Кофлер, І. Стравінський і безліч інших, несправедливо забутих геніїв, через партитури котрих українці могли б дізнатися щось про себе. Бо неважливо, якої національності були ці люди, зауважує музичний критик Л. Морозова, головне, що вони є частиною нашої культури, і непогано було б не тільки самим це зрозуміти, але й підшукати слова, щоб пояснити це світу [7].

Найнеприємніше в цій ситуації, підкреслює дописувач Zaxid.net С. Олійник, що думки щодо програми концерту висловлювали журналісти, письменники, режисери та політики, а не, як належить, експерти у цій галузі – музиканти чи музикознавці. Тому за цим галасом забули нагадати про основні заслуги цього концерту: вперше виконання української класичної музики (поза тим, прозвучали твори М. Березовського, М. Вербицького, Б. Лятошинського та І. Небесного) стає кульмінацією концерту до Дня Незалежності. Все ж таки, це не популярна музика, яку доводилося слухати на святкових концертах у попередні роки. На концерті такого рівня яскраво пропагується українське музичне мистецтво та його багатівікова історія [8].

Місце року: арт-простір Pivka в Національному центрі Олександра Довженка як майданчик для проведення вечорів поезії, класичної та електронної музики, арт-проектів тощо; Хмельницька обласна філармонія – центр культурного життя, що пропонує найрізноманітніші ініціативи – камерні, симфонічні, органні концерти, музично-театральні постановки, фестивалі й конкурси виконавців, лекторії для дорослих й ігрові музичні заняття для дітей. Крім іншого, Хмельницька філармонія – відчайдушний пропагандист української музики. Зокрема, в 2016-му режисер О. Пастух і диригент Т. Мартиник поставили одразу дві вітчизняні опери – «Назара Стодолю» К. Данькевича та «Украдене щастя» Ю. Мейтуса.

Курсом року за версією Cultprostir стали музично-освітні програми «Культурного проекту». Статистика свідчить, що лише 5–10% випускників музичних шкіл продовжують навчання у вищих навчальних закладах, решта – перетворюються на слухачів. При цьому наша музично-освітня система налаштована на підготовку професіоналів, а не аматорів. Загальноосвітні школи – це взагалі «дрімучій совок», що прозирає з усіх шкільних програм, які пропонують «розгляд української музичної культури в діалектичній єдності з музикою інших народів».

«Культурний проект» – організація, яка за вісім років свого існування згенерувала величезну кількість різноманітних музично-освітніх курсів. В одному тільки 2016 році слухачам запропонували ґрунтовний курс з історії класичної музики з 33 занять і його короткий конспект – «Історію музики за 120 хвилин», 10 подій курсу «Я подужаю Баха» для дітей і стільки ж «Оперних шедеврів» для їх батьків, а також запросили меломанів на концерти-лекторії просто неба. Крім того, два курси запровадили в колаборації: «Гантелі для вух» – з музичною агенцією «Ухо» та путівник оперними прем'єрами сезону – «Сезон прем'єр» – з Національною оперою України.

Між іншим, Національна опера у 2016-му поставила рекорд з прем'єр – разом з новими операми агенції «Ухо» їх дев'ять. Кожну „Культурний проект” помістив всередину освітньої «капсули», куди, крім походу на прем'єру, входять екскурсії за лаштунки, лекції про історію створення та найвідоміші постановки, візити слухачів на сценічні репетиції, а режисерів і солістів – на зустрічі з публікою.

Онлайн-трансляції лекцій – зовсім нова, але дуже актуальна ініціатива «Культурного проекту».

Надія року – нова концертна зала. По-перше, за роки незалежності в столиці не було побудовано жодної нової концертної зали. А по-друге, у Києві в принципі немає жодного приміщення, яке було б спроектовано під акустичні концерти. Приклад Харківської обласної філармонії, в якій нарешті відкрився перший в країні органний зал, показав приклад матеріалізованої мрії музикантів і публіки. Але сьогодні країні потрібен комплекс приміщень, у яких можна було б грати камерну й симфонічну музику, показувати інсталяції і ставити сучасні опери [7].

Тимчасом неабиякий резонанс викликав концерт-презентація фестивалю LvivMozArt. За оцінками музичних критиків він став непересічною подією в мистецькому житті не тільки Львова, але й усієї країни. По-перше, захід відбувся в дуже креативному просторі – старому трамвайному депо в центральній частині міста, яке на один день стало знаковою мистецькою локацією. По-друге – несподівана сама ідея фестивалю, який було присвячено молодшому сину відомого композитора Вольфганга Амадея Моцарта – Францу Ксаверу Моцарту, який, як виявилось, більшу частину свого життя провів у Галичині, де викладав музику і писав власні композиції. Ідея відобразити такий музичний взаємозв'язок із західно-європейською культурою належить диригенту Баварської державної опери, українці О. Линів [8].

У квітні 2016-го журналісти LB.ua підтримали проект, присвячений сторіччю від дня народження одного з найбільш відомих музикантів ХХ століття, видатного скрипаля і педагога Ієгуді Менухіна – статтю про музиканта написала Л. Мо-

розова, а Д. Бадьор і Соня Кошкіна підготували інтерв'ю Р. Кофманом – одним з тих диригентів, хто приєднався до концертів на честь Іегуді Менухіна [9].

Про підсумки року *на українській джазовій сцені*, про те, які фестивалі й концерти найбільше порадували українських любителів цього елітарного жанру мистецтва, хто з промоутерів найвідданіше служив музиці, не зважаючи на фінансову сумнівність «джазового бізнесу» в Україні, та чи відбулися зрушення в питанні інтегрованості України в глобальний джазовий контекст – цією інформацією поділився з користувачами інтернет-платформи Cultprostir музичний журналіст В. Криштофович-мол.

Найкращим джазовим фестивалем країни та *подією року* був Alfa Jazz Fest. Запорукою його успішності журналіст вважає такі елементарні речі, як гідне фінансування, яке водночас є приводом для регулярних обвинувачень на політичному ґрунті, та хороша організація, за яку відповідає продюсерський центр Jazz in Kiev. І, звісно ж, обізнаність у предметі та смак.

Фестивалю «Jazz Koktebel» можна дати окрему нагороду за громадянську позицію – одного дня фест знявся з місця і переїхав на материк з кримського містечка Коктебель. Цього року, зокрема, фестиваль презентував не суто джазове, а просто музичне тріо The Bad Plus. «Це ті, хто встановив свого роду новий стандарт, за яким в одному концерті таки можна виконати і хеві-метал, і класику, бо все це зрештою стане джазом», – зазначає В. Криштофович-мол.

Проривом року джазовий критик вважає К. Колісниченка з альбомом «Нурnotized!». *Тренд року* – це клубний джаз, який стає частиною повсякденного життя. Тішить те, що хороший джаз вже не сприймається як дарунок небес, і навіть люди, далекі від джазової культури, вже не бояться зайти до закладу, де він звучить. Це стає навіть модним. Відповідно, в Києві джаз того чи іншого рівня можна послухати буквально щодня. Це дає змогу виконавцям зростати й потрохи поліпшувати естетичний рівень публіки. Щоправда, за умов низьких гонорарів багато молодих перспективних джазменів йдуть грати до більш попсових проектів.

Провал року, а точніше, «сум року» – відсутність фестивалю Jazz in Kiev, який був одним з найважливіших культурних заходів у столиці. Причина вже третій рік проста: війна. Головний меценат фестивалю не зміг одночасно фінансувати джазовий фест і допомагати воїнам. А організатори JiK навіть не подумали образитися – тут радше гордість. І доки існує та функціонує сам продюсерський центр Jazz in Kiev, надія на відродження фесту лишається.

Місцем року Cultprostir назвав мистецький центр Closer – саме сюди організатори привозять винятково тих американських та європейських виконавців, котрих самі хочуть послухати. В 2016 році ця тенденція перетворилася на систему. А

також Дім «Майстер Клас», де щосередини продюсерський центр Jazz in Kiev влаштує виступи українських джазменів. Це більш-менш вичерпно дає уявлення про процеси, що відбуваються на нашій імпровізаційній сцені.

Промоутери року: Jazz in Kiev – за організацію Alfa Jazz Fest; І. Закус та видавництво «Темпора» – за серії концертів Jazz-Kolo (в 2016-му було проведено 33 концерти, деякі з яких побували в різних містах країни, популяризуючи джаз там, де він звучить значно рідше, ніж у Києві та Львові); Фестиваль Jazz Bez – напіваангардний та камерний за локаціями, втім наймасштабніший за географією (минулоріч львівсько-польський фест охопив 17 міст Польщі та України, включаючи Краматорськ); Closer Jazz – єдиний дійсно новий серйозний гравець у царині імпровізаційної музики, що зайняв нішу, яка була кричущо порожньою (за якихось три роки сталося диво: в подільській промзоні не тільки презентуються найкращі зразки вітчизняного джазу, але й бувають виконавці, бажані в будь-якому прогресивному джаз-клубі США та Європи).

Серед іншого, величезні сподівання на те, що наші виконавці частіше виступатимуть на Заході. Йдеться не про десяток українців, котрі працюють там тому, що мешкають або навчаються, а про український джаз за кордоном як явище. Адже джазову мову наші виконавці вже добре опанували, все інше – це вже питання не майстерності, а радше наполегливості та менеджменту. І, з огляду на музичну ситуацію в країні, це навіть простіше, ніж налагодити повноцінне джазове життя в менших українських містах [10].

Cultprostir підбив підсумки року і в *українській популярній музиці*. Розповісти про наші здобутки й прорахунки взявся журналіст, діджей, радіоведучий та музичний критик В. Фісун, який досліджував питання: чим обумовлюється мода на вітчизняних виконавців, хто відповідальний за концертний бум в країні, і як далеко зайде пожвавлення музичного ринку.

Отже *тренд року* – «слухай нове українське». Ця тенденція має кілька передумов. Перша (і найприємніша) – репертуарна різноманітність. Друге підґрунтя – законодавче. Квота на українську музику в плейлістах радіо й ТБ стає «квитком у безпрограшній лотереї». Третє підґрунтя: молода аудиторія країни починає втомлюватися від вибору, який за неї роблять продюсери, програмні директори, таємничі укладачі хіт-парадів і «ляльководи» з талант-шоу, які на промотованих постах у соцмережах готують нібито народні проекти.

Головною подією музичного життя країни В. Фісун назвав літо 2016-го. Такої кількості акцій фестивального масштабу протягом теплої пори року Україна ще ніколи не знала. Ті, хто вистояли в соціальну кризу попередніх двох років, зміцнилися і повернулися до життя. До всеукраїнських додаються локальні фестива-

лі, й на них іноді їдуть через півкраїни. Схід і північ починають відтягувати аудиторію в центр, заходу і півдня. Стає цікаво, і є ще досить багато ніш, в яких організатори та артисти зможуть проявити себе повною мірою.

Якісно важлива тенденція – виходити не тільки з прибутковості моделі й вмілого залучення, але, перш за все, комфорту. Комфорт публіки стає одним з істотних факторів, і він полягає не тільки в дотриманні санітарних норм і організованого фуд-корту, а також у вивіреності таймінгів, якості роботи сек'юриті, продуманості сценарію тощо.

Успіх року – колаборація оновленогоВДНГ і фестивалю Atlas Weekend. Вельми пристосована територія, але давно занедбана і непотрібна, протягом року пережила відродження. Попри погодні незручності та затримки концертів, функції сцен можна порівняти з європейськими фестивалями. Заявка на наступний рік є, і значить, наступного року має бути ще більше й крутіше.

Місце року – клуб Atlas, де відбулося багато музичних акцій. Персоналії року – Джамала, Ю. Бардаш, Монатік, Dakh Daughters, Nastia.

Провал року – музичний ринок. Журналіст позначив цей «фейл» формулюванням на кшталт «перенапруження концертного ринку Києва». Посилюється частота концертів із середньою і великою аудиторією (скажімо, 500+ і 1500+), розрахована, здавалося б, на справжніх фанатів і меломанів, а це означає, що на концерти треба ходити по три-чотири рази на тиждень, якщо ти вважаєш себе прогресивно налаштованою людиною. Така ескалація з боку ринку призводить навіть до напівпорожніх залів на концертах світових зірок. І, звичайно, до очевидних фінансових втрат організаторів. Чим це може закінчитися? Або урветься терпець інвесторів, і вони скажуть марнотратам-промоутерам «досить». Або київська публіка врешті стане більш свідомою і почне слухати музику не тільки в соцмережах і телевізорах, а й живцем, за гроші. Хочеться, щоб великі мас-медіа, і, в першу чергу, єдиний наш повноцінний музичний телеканал, наважилися піднімати рівень аудиторії, а не тільки нескінченно потурати йому. Щоб музика у нас стала бізнесом в хорошому сенсі слова – як прозорий і привабливий для талановитих людей процес, як задоволення, підкріплене менеджментом. А ще треба подумати про відсутню культурну експансію, адже багатьох наших музикантів вже зараз люблять і чекають у Білорусі, Молдові, Польщі та країнах Балтії [11].

2017 рік – це рік відродження української музики, впевнена співачка і автор пісень М. Бурмака. Законодавчо введені квоти на україномовний продукт в ефірі радіостанцій сприяють збільшенню кількості якісної української музики. Разом з тим, квоти є своєрідним запобіжником від поширення російської пропаганди в Україні. Таку думку співачка висловила в ефірі програми «Перші про головне».

Коментарі» на телеканалі ZIK. Вона наголосила, що після введення квот в ефірі радіостанцій побільшало якісної української музики різних жанрів та напрямів, і додає: «Ті, хто каже, що в ефірі збільшилася кількість неякісної української музики, не розуміють, про що говорять. Можливо, запис більшості з них відбувається на не надто якісному обладнанні, в дешевшій студії. Але пісня є настільки яскравою, що її взяли в ефір, і наступний твір буде якісніший. Тому що так працює шоу-бізнес – акумулюються кошти, і далі використовується дорожче, якісніше обладнання» [12].

Кіномистецтво

Примітно, що в інформаційному просторі України 2016-го події культурного життя було сильно акцентовано на кіногалузі.

Матеріали кінокритика О. Кравченко на «УП. Культура» дають всім охочим можливість озирнутися на минулий кінорік й ознайомитися з його головними досягненнями. Якщо тезово, то авторка вважає, що: 2016 рік став роком спроб розширити досвід одного фільму до чогось набагато більшого – історії з ефектом присутності в реальному часі; у 2015-му було багато розмов про місце жінок в сучасній кіноіндустрії, кількість фільмів з жіночою перспективою і гендерну дискримінацію гонорарів, то з 2016-го стало очевидним, що все це було не дарма; український кінорік пройшов під знаком «кількість»: рекордні 30 українських фільмів у прокаті, рекордну кількість кінострічок розглянуто й запущено у виробництво в ході пітчінгів Держкіно, рекордну суму – 500 млн гривень – заплановано для фінансування кінематографа в майбутньому році, рекордна кількість глядачів – 18 млн. – відвідала в цьому році кінотеатри.

Серед інших важливих тем увагу привертає Одеський міжнародний кінофестиваль, де вкотре піднімалися гостросюжетні питання стосовно сумісності українського кіно з українським глядачем. На жаль, національне ігрове кіно все ще рідко буває успішним – не тільки в комерційному, а й у фестивальному прокаті. Але в 2016-му український кінематограф зробив якісний прорив в іншому: це був вкрай важливий рік для документального кіно. Більше того, все найцікавіше відбувалося саме навколо документалістики. У прокат вийшло 8 документальних фільмів, що стали фестивальними хітами, зокрема: «Російський дятел» Чада Грасії та Ф. Олександровича, «Жива Ватра» О. Костюка й «Українські шерифи» Р. Бондарчука. Останній було висунуто в цьому році від України на премію «Оскар» в номінації «Найкращий фільм іноземною мовою».

Крім того, на 3-му фестивалі кіно і урбаністики «86», який проходить в Славутичі, в цьому році було представлено національний конкурс короткометражного документального кіно. Він засвідчив, що молода українська документаліс-

тика існує і розвивається одночасно з рештою світу й успішно освоює території, що раніше належали виключно ігровому кінематографу, – міфи, повсякденність, інтимність. «Можливо, саме так і повинно бути – перед тим, як навчитися розповідати історії, українському кіно необхідно освоїтися у власній реальності», – зауважує О. Кравченко [13].

Багато хто з українських кінематографістів у 2016-му приступив до зйомок своїх перших повнометражних ігрових фільмів. Cultprostir вважає цей факт *трендом року*. Це – Р. Бондарчук з фільмом «Вулкан», А. Непиталюк із картиною «Припутні», М. Нікітюк із фільмом «Коли падають дерева», М. Степанська із фільмом «Стрімголов». Крім того, нову картину «Її серце» знімає А. Сеїтаблаєв, а В. Тихий працює над «Брамою» з І. Вітовською в головній ролі. А *негатив року* – це, безперечно, режисер О. Сенцов та інші українські політ'язні, котрі продовжують перебувати за ґратами в Російській Федерації за сфабрикованими звинуваченнями в тероризмі. О. Сенцов написав із ув'язнення: «Знайте, що ми не слабке ваше місце. Якщо нам судилося стати цвяхами в кришці труни тирана, то я хотів би бути таким цвяхом. Просто знайте, що цей цвях не зігнеться» [14].

Щотижневик «Дзеркало тижня. Україна», підбиваючи підсумки 2016 кінороку, задався питанням чому фільм «Жива» режисера Т. Химича заблокували в прокаті. Звертається увага, що серед багатьох вітчизняних кінострічок, які дійшли до екранів, цей проект був справді несподіваний. Стрічка створювалася майже 3 роки на ентузіазмі автора та без підтримки Держкіно. А коли дійшло до прем'єри, далеко не всі українські кінотеатри погодилися взяти її в прокат, мотивуючи відмову «дистрибуторськими» та «технічними» причинами. Розповідаючи про зйомки фільму, Т. Химич каже, що задоволений результатом, адже фільмом «Жива» розпочато процес творення незалежного українського кіно. Режисер упевнений, що сьогодні слід знімати фільми, які були б зрозумілі не тільки українцям, а й тим, хто живе поза межами нашої держави.

Перипетії довкола «Живої» в українському прокаті виконавчий продюсер проекту О. Галканова пояснює тим, що той чи інший фільм має бути комерційно успішним, бо ніхто не має бажання отримати збитки через прокат. На її думку, головне завдання українського кіно – завоювати довіру у дистрибуторів та кінотеатрів. Тож на кожному режисерові й компанії-виробникові лежить відповідальність за їхній продукт, що має бути комерційно цікавим [15].

Стосовно інших українських фільмів, їхня кількість та окупність у прокаті зростає рік у рік. Для порівняння: у 2014 р. – 16, а в 2016-му – 30. Однак окупитися вдається лише двом-трьом кінокартинам. І якщо в попередні роки їх касовий

успіх залежав від випадковості та кон'юнктури, то, починаючи з 2016-го, вкладені у фільм гроші повертаються виключно з раціональних причин.

Європейці поки що не прагнуть налагоджувати кінематографічну співпрацю з Україною. А глядачеві з інших країн вистачає картин, щоб не звертати уваги на наше кіно. Покладатися в такій ситуації залишається лише на власний ринок, обсяг якого змушує створювати кіно практично мінімальними коштами. 200 тис. дол. – приблизна мінімальна сума, якої вистачить на виробництво на «нестидне» кіно й при цьому не втрачається можливість повернути гроші. Насправді ж бюджет цілої низки вітчизняних фільмів істотно перевищує цю суму. І при цьому вони не заробляють у прокаті. Серед прем'єр 2016 р. до таких належать «Політ золотої мушки», «Жива ватра», «Микита Кожум'яка».

На думку кінокритика, журналіста часопису «ДТ» А. Філатова, головне у вищезазначених кінофільмах – не бізнес-модель, а творча й ідейна складова! Адже якщо такі «провальні» у касовому сенсі картини не винайдуть і не сформулюють власного стилю в кіно, якщо вони не перенесуть українську реальність на екран, якщо не відкриють нових імен і нових локацій, то нам ще довго доведеться дивитися ідентичні за стилем картини, зняті за голлівудськими або російськими кліше, в яких ми не пізнаватимемо наших реалій і в яких миготітимуть одні й ті самі обличчя. А саме такими і є всі українські ігрові фільми, що в минулі роки «окупалися» в прокаті [16].

Дійсно, останнім часом чільна тема усіх обговорень долі українського кіно змістилася з ракурсу «Як знімати кіно» в ракурс «Як зробити кіно окупним» або «Як змусити українського глядача дивитись українське кіно».

Чи дивляться вітчизняні фільми українські глядачі намагалася розібратися К. Сліпченко, яка на сторінках інтернет-видання *Zaxid.net* розмістила публікацію «Українське кіно: пробудження сили, прихована загроза та нова надія».

Підсумовуючи тему, вона зосереджує увагу на наступному: попри те, що у прокат в 2016-му вийшло 30 українських фільмів, а це рекордна цифра для незалежної України, їх шлях до глядача залишається надто складним. Автори картини «Гніздо горлиці» наголошують, що головною проблемою є надто короткі терміни прокату (часто йдеться про два-три тижні) та невдалий час сеансів, а рекламним рушієм для українських глядачів досі залишається «сарафанне радіо».

Представники кінотеатрів натомість вважають, що українські кінематографісти знімають кіно, не враховуючи смаків глядача. Наприклад, А. Ніцко, представниця мережі «Сінема-Сіті», під час Зимового кіноринку розповіла, що у випадку з прокатом українського кіно не працюють три важливі складові маркетингу: вивчення запитів і потреб аудиторії, створення продукту згідно з цими потребами,

а також якісна пропозиція цього продукту. Бо згідно з дослідженням, яке провела компанія 4С, для глядача все одно, яка країна зняла кіно, аби воно було цікавим і якісним. Загалом всі учасники процесу погоджуються з тим, що окрім фінансової державної підтримки на виробництво фільмів, держава має підтримувати також їх просування [17].

Примітно, що проект видання LV.ua «Шорт-ліст» регулярно публікує фільми молодих українських режисерів та інтерв'ю з авторами картин. Ця важлива для розвитку кіноіндустрії ініціатива Д. Бадьор, М. Степанської та К. Горностай дозволяє дивитися в режимі онлайн фільми, що найчастіше демонструються тільки під час кінофестивалів, а отже не доходять до вітчизняного прокату. Завдяки ж цьому проекту картини знаходять широку глядацьку аудиторію, а кінематографісти отримують можливість детально, відверто, іноді з іронією, часто захоплено розповісти про свої професійні пошуки, про особливості режисерського стилю і про те, яким вони бачать сьогодення та майбутнє українського кіно [18].

Інша важлива ініціатива року: інтерактивна виставка, присвячена фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Кураторам А. Алферову, П. Гудімову та їх команді не тільки вдалося за допомогою численних унікальних артефактів розповісти історію створення одного з головних фільмів в історії українського кінематографа, а й показати, яким невичерпним джерелом натхнення фільм був для багатьох художників ХХ століття. І найголовніше: автори виставки зуміли зробити часове мистецтво кінематографа просторовим, що подарувало Україні посправжньому сучасну кіновиставку, яку тепер слід із гордістю возити по світу [14].

Національний центр Олександра Довженка поступово перетворюється на одне з найважливіших місць столиці, готових прийняти в своїх стінах найрізноманітніші культурні заходи. Тут проходять покази німої кінокласики під живу музику, концерти, лекції, покази мод, дискусії, що стосуються важливих і актуальних тем сучасного мистецтва. Окремої згадки заслуговує гостинний простір «Плівка», куди тепер так хочеться ходити на нові концерти [19].

Музейна справа.

У 2016 році багатьох українців приголомшила новина про те, що наша країна втратила в Криму понад мільйон музейних експонатів. Про це розповів на круглому столі в Інституті Горшеніна голова правління ГО «Український центр розвитку музейної справи» В. Піоро. За його словами, скіфське золото – це тільки крапля в морі порівняно з тими предметами, які, по суті, втрачено на окупованій території. Відома лише приблизна їх кількість. Наприклад, за даними Міністерства культури України, ми втратили понад мільйон предметів з державної частини му-

зейного фонду держави. Але ми не можемо оперувати списком цих предметів через радянську систему обліку музейних цінностей, згідно з якою вся облікова документація на паперових носіях зберігалася в самому музеї та ніде не дублювалася.

Така ситуація повертає до питання про необхідність створення єдиного реєстру музейних предметів в електронному вигляді. Так, у вересні 2016 року було затверджено єдиний стандарт метаданих, після чого мають ухвалити положення про створення реєстру культурних цінностей.

К. Чуєва, представниця Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності, розповіла LB.ua про музей Майдану, створений у січні 2016 р. та про співробітництво з державою при створенні музею: «Коли ми визначилися з тим, що це має бути музей, дуже довго вагалися чи має він бути державним музеєм чи на громадських засадах. Відповідно, це питання системного фінансування, тому що інакше музей не зможе існувати. Теоретично, держава могла би забезпечити фінансування і приміщення для музею. Але тут існує ризик ідеологізації, ризик того, що нам почнуть говорити, як і що потрібно робити, і що говорити. На щастя, наші побоювання не справдилися, було прийнято рішення, що ми співпрацюємо з державою, і на сьогоднішній день, це поки що унікальний приклад успішної співпраці громадської і державної ініціативи» [20; 21].

Література та книговидання.

Великий масив інформації на сторінках засобів масової інформації було присвячено підсумкам року в книговиданні. Автори писали про перекладацький бум, слабку українську прозу та поезію, зростання цін і масові розпродажі, вихід на міжнародний ринок, підвищений інтерес до читання та довколакнижкових подій, заснування Українського інституту книги та оновлення складу Шевченківського комітету.

Детально про помітні книжки, події і тенденції розповідає «УП.Культура». Ось деякі тези з їхнього огляду.

Видавці вже зрозуміли, що промоція – це необхідна складова роботи над книжкою. Поза тим, якщо з вітчизняним продуктом більш-менш зрозуміло, особливо за наявності автора, котрий бере участь у промотурах або, приміром, роздає автографи, то із закордонним – складніше. Зарубіжний автор може приїхати раз чи два, дати кілька інтерв'ю. Роздати примірники на рецензії теж можна, особливо коли журналісти, критики або й видання звертаються самі. Інша ж сторона повинна вміти відмовляти й пропонувати альтернативу, цінуючи те, що партнер готовий до співпраці. Рекламного простору справді досить мало. Не кажучи вже про вмін-

ня цивілізовано співпрацювати. Наприклад, з розумінням ставитися до відмов через невідповідний формат пропозиції і не вважати, що гроші, зв'язки чи достатнє нахабство вирішують все. Поки що ж можливостей, за які масово хотілося би платити, бракує навіть на Форумі видавців, орієнтованому на продажі.

Щодо сучасної української літератури, найочікуваніша *проза року* – «Забуття» Т. Малярчук, а дебютантом став молодий поет М. Лаюк з романом «Баборня».

Чільними книжковими ярмарками всередині країни залишаються столичний Книжковий Арсенал та львівський Форум видавців. Цього року київський Арсенал відвідали, зокрема, ізраїльський прозаїк та сценарист Етгар Керет і дитячий письменник зі Швеції Ульф Старк. Найпомітнішим учасником вересневого Форуму у Львові став француз Фредерік Бегбедер.

За масштабом, резонансом та рівнем продажів Запорізька книжкова толока претендує на статус третього ярмарку України. Також, цікавим регіональним фестивалем, однією зі складових якого є література, в 2016 році можна назвати PORTO Franko ГогольFest, який відбувся влітку завдяки об'єднаним зусиллям місцевих та київських культуртрегерів в Івано-Франківську.

Українські видавці продають не лише книжки, але й права на переклади та ілюстрації. Наразі триває процес виходу вітчизняного книговидання на міжнародний ринок, набуваючи з кожним разом більш організованих форм. Окрім колективних поїздок на міжнародні ярмарки та індивідуальних бізнес-візитів, видавці також скористалися підтримкою держави: охочі змогли взяти участь у Національному стенді України на Франкфуртському книжковому ярмарку – головній бізнес-події планети для видавців і книгарів.

Неможливо не згадати про «чорну п'ятницю» – день шалених знижок наприкінці осені. Запозичена на Заході традиція приживається в Україні. І до неї дедалі активніше долучаються видавці й книгарі. Далеко не всі очікували такого великого напливу охочих придбати книжку, заплативши на 20–50% менше. Спраглість до читання? А може, причина ще й в тому, що опція «in stock» для книжкових назв, динаміка продажів яких майже на нулі, в Україні майже відсутня. У нас можуть хіба підняти ціну на книжку зі старого накладу. Лідери ринку, серед яких «Видавництво Старого Лева» та «КСД», пропонують різноманітні акції та знижки на власних сайтах. Є акції також в інтернет-крамницях на кшталт YakaBoo.

Національна премія України давно не збурювала громадськість так, як цього року. Дискусія щодо того, кому присуджувати найвищу державну нагороду в галузі літературознавства охопила й інтелектуалів по різні боки барикад, і самих номінантів, і, певна річ, громаду разом з професійними коментаторами. Сформу-

лювати предмет перепалки можна приблизно так, і це звучить дійсно безглуздо: чи давати національну українську премію гарвардському професорові-україністу Г. Грабовичу, якщо він інтерпретує Т. Шевченка із застосуванням новітніх західних підходів до тексту, а не так, як нас вчили в школі ставитися до канонізованого класика? Закінчилося нічим: нагороду так нікому й не присудили – ні з літератури, ні з літературознавства.

Книжкову Шевченківську премію – 2016 отримав Л. Лук'яненко за тринадцятитомник «Шлях до відродження». Його моральний авторитет сумніву не підлягає, а здобутки безперечно заслуговують державної відзнаки.

У 2016 році Книжковий Арсенал у співпраці з Гете-інститутом та за підтримки Франкфуртського книжкового ярмарку й Фонду «Buchkunst», відібрали найкрасивіші книжки сезону. Журі складалося з українських та іноземних експертів. Сама ж вибірка – Кримінальний кодекс України з ілюстраціями Н. Кравцова, «Шапочка і Кит» К. Бабкіної з ілюстраціями Ю. Пилипчатіної, «Казимир Малевич. Київський період 1928–1930» з дизайном студії Grafpm, а також дизайн-переможець студії «Аграфка» для поетичної збірки Ю. Мусаковської «Чоловіки, жінки і діти» – восени потрапила на Національний стенд України у Франкфурті, а наступною її локацією вибрано міжнародний конкурс Stiftung Buchkunst.

Премія імені Ю. Шевельова як спроба привернути увагу до української есеїстики розвинулася у кількадекільнітний «Шерех-фест». Нагороду отримав філософ В. Кебуладзе за книжку «Чарунки долі». З-поміж міжнародних відзнак важливою є медаль Гете, вручена Ю. Андруховичу за «особливі заслуги у справі популяризації німецької мови та міжнародного культурного обміну» [22].

Активізуються читачі та менеджери культури, які організують лекторії та події на кшталт Bookchallenge_ua (проект письменників К. Бабкіної та М. Лівіна, які поставили собі за мету прочитати по 200 книг за рік. Ідея захопила сотні охочих у мережі, які теж вирішили подолати цей бар'єр) та Блумсдей-афтепати (костюмована вечірка з інсценізованим читанням одного розділу «Улісса» Д. Джойса, яка має відбуватися щороку, аж доки не закінчиться книжка). А ще створюють персональні блоги – публічні читацькі щоденники – і використовують нові медіа для самопросування та самовираження. Справді, зростає конкуренція серед видавців і авторів, а також усвідомлення внеску дизайнера і художника в популярність книжки [23].

Тож, інтерес до читання очевидно зростає. Звичка читати, звичка колекціонувати книжки, збирати домашню бібліотеку повертається в перелік ознак освіченої сучасної людини.

Можна також додати, що за результатами моніторингу ЗМІ проектом «Медіатека» наймедійнішим українським автором стала Л. Костенко. За рік її ім'я зга-

дували 3975 разів. Друге та третє місця розділили між собою С. Жадан та О. Забушко відповідно [24].

Так вийшло, що ім'я С. Жадана – одне з небагатьох, що не сходять з уст і шпальт видань різного калібру, в тому числі зарубіжних. Наприклад, російський електронний журнал «Афиша Daily» підбив підсумки голосування, в якому читачі вибирали найкращі книги 2016 року. Збірка українського автора С. Жадана «Всё зависит только от нас», до якої увійшли поезії різних років у перекладі російською, набрала 25% голосів і стала одним з трьох лідерів рейтингу в категорії «Кращі вірші року». Видання вийшло друком у Латвії в рамках видавничої програми проекту Literature Without Borders. Над перекладом працювали російські поети, які живуть в різних містах світу. Також зазначається, що у 2016-му петербурзький літературний журнал «Транслит» випустив переклади віршів зі збірки С. Жадана «Вогнепальні й ножові» у форматі крафт-книги [25].

Чи цікава українська література європейському читачеві, видавцеві? Колишня куратор Книжкового Арсеналу О. Жук відмічає, що за останній рік цікавість до України значно зросла. Аби цей інтерес не обмежився виходом декількох кон'юнктурних книг про Майдан, його потрібно підтримувати. Це слушна нагода показати світові багатство й різноманітність сучасної української літератури. А для цього потрібні вже стратегічні зусилля [26].

Гучна тема 2016-го в українській культурі – це ініціатива обмежити або зовсім заборонити ввезення книжок з Росії. З цього приводу було озвучено багато думок, випущено безліч колонок журналістів, політиків та учасників книжкового ринку. Одні вважали пропозицію накласти ембарго на книги з РФ ефективною ініціативою, інші казали, що це більше схоже на імітацію реформ, ніж на справжні реформи.

Зрештою, Верховна Рада України ввела обмеження на ринку друкованої продукції України. Відповідний закон у другому читанні парламент прийняв наприкінці жовтня 2016 року. Тепер видання, країною походження або виготовлення якого є держава-агресор, а також видання, що потрапляють з тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму, повинні проходити експертну перевірку. Дозвіл видаватиме центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в інформаційній сфері. Цей же орган буде вести реєстр видавничої продукції держави-агресора, дозволеної до ввезення та розповсюдження в Україні [27].

Як нововведення позначаються на книжковому ринку України досліджували журналісти інформаційно-аналітичного веб-порталу «Апостроф».

З різкою критикою прийнятого закону виступив народний депутат і член комітету ВР з питань науки і освіти В. Литвин. За його словами, для вчених це різнозначно забороні думати і аналізувати різні точки зору. Ніхто навіть не замис-

лювався, що це виглядає, як спроба мати «правильну» культуру і науку. Логічним в своєму викривленні виглядає наступний крок – блокування Інтернету. Натомість необхідно популяризувати української книгу, піднімати її рівень, заохочувати таланти. Заборона імпортованої літератури не зробить українську більш привабливою, переконаний В. Литвин.

Медіаексперт і перший президент Української асоціації видавців періодичної преси М. Вейсберг впевнений, що в умовах воєнних дій незначні обмеження все ж необхідні: «Хтось, звичайно, може сказати, що такі заборони не мають нічого спільного з демократією, але мені здається, що це абсолютно природні кроки в ситуації інформаційно-пропагандистського конфлікту. Нам пощастило, що активні бойові дії йдуть на дуже маленькому клаптику землі, а ось інформаційно-пропагандистські дії ширяться по всій території України, і навіть Європи, тож тут потрібно вести себе більш жорстко». Між тим, експерт побоюється, що в результаті заборони ми почнемо недоотримувати цікаву й корисну літературу з Росії. Адже зрозуміло, що там багато інтелектуалів, які так само, як і ми, критично оцінюють те, що робить російська влада, тому читати те, що ці люди пишуть було б важливо.

Водночас, М. Вейсберг оцінює дії телерадіокомітету як досить помірковані – якщо там щось забороняють, то зовсім очевидні речі. І додає, що не вважає правильним відпустити ситуацію на волю ринку і дозволити українцям своїми грошима голосувати за літературні новинки і, таким чином, просто зробити пропаганду незатребуваною. Адже це не гра. Це війна. «Є агресивна пропагандистська література, є фільми і книги про те, як добре було при Сталіні, які ми були молоді і як все було класно», – відзначає він.

Автори закону стверджують, що нововведення дозволить пожвавити внутрішній ринок літератури, дати йому нові стимули для зростання, але український письменник А. Кокотюха міркує, що очікуваного ефекту не відбудеться: «Взагалі потрібно розділити закон про обмеження ввезення російських книг, а, точніше, я б назвав цей закон про обмеження ввезення книг російських авторів (адже там видають дуже багато книг іноземних авторів в перекладі зрозумілою мовою) і розвиток українського книжкового ринку». Щоб український книжковий ринок розвивався, потрібен інший закон, стверджує письменник, – щоб можна було розвивати в Україні книжкові магазини, щоб бібліотеки могли за рахунок державних коштів закуповувати потрібні книги. Книга повинна опинитися в інформаційному та культурному просторі країни.

Втім, в питаннях заборони ввезення книг з Росії, А. Кокотюха дотримується радикальних поглядів. «Заборона книг російських авторів антиукраїнського змісту – це під час війни абсолютно правильно й логічно. Я – прихильник того, щоб обмежити доступ книг абсолютно всіх російських авторів, крім Бориса Аку-

ніна (бо він не живе в Росії) для українських читачів. Справа в тому, що навіть якщо деякі російські автори заявляють, що вони ліберали, весь їхній лібералізм закінчується, коли починається українське питання. Крім того, я вважаю, що необхідно повністю зачистити українські книгарні від російських «бойовиків» із серії «спецназ ГРУ» й тому подібного. Це абсолютно антиукраїнська література. Адже заборонили серіали, в яких прославляються силові структури держави-агресора», – підкреслив письменник.

Тимчасом журналістка «Літакценту» А. Левкова припускає, що за розмовами про патріотизм та інформаційну війну часто ховаються корисливі інтереси окремих гравців видавничого ринку України, котрі хочуть добитися від міжнародних агентств права на переклад творів іноземних авторів на російську мову. Зараз ці права надаються Росії, адже саме РФ є зоною російської мови. «Але видавці не хочуть віддавати цей шматок російського ринку, щоб самим заробляти на цьому. Вони апелюють до того, що в Україні багато «русскоязычного» населення, яке і буде купувати ці переклади... Якщо ж міжнародні агентства визнають Україну зоною російської мови, то тут вже півкроку до визнання російської другою державною мовою», – резюмувала вона.

Повністю витіснити російську пропагандистську літературу з українського ринку законодавчими механізмами не вийде, вважають експерти, опитані «Апострофом», адже залишаються стихійні книжкові базари, де буде той продукт, на який є попит. Та й у самому законі прописано, що ліцензуванню не підлягає видавнича продукція, яка ввозиться в Україну як ручна поклажа або супровідний багаж у кількості не більше 10 примірників [28].

Підсумовуючи події культурного року, що минув, автори «УП.Життя» зауважують: «Цілком можливо, що 2016-й увійде в історію української культури як рік руйнування шаблонів. Ми поступово і боляче, але пориваємо з нашою національною провінційністю. Все відбувається вперше: перша публічна суперечка про архітектуру, перша сучасна опера на сцені державного театру, перша виставка про українське кіно. Мережа Фейсбук стає громадським університетом, у якому ми вчимося з шаленою швидкістю та екстерном складаємо іспити з дисциплін, про існування яких зовсім недавно навіть не здогадувалися. І, здається, таки наздоганяємо втрачений час».

Список першоджерел

1. Балашова О., Ланько М., Герман Л. #зрада #перемога #культура. Підсумки 2016 року у світлинах та постах з Facebook [Електронний ресурс] / Ольга Балашова, Марія Ланько, Лізавета Герман. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/12/14/221466/> (дата звернення: 31.01.2017).

2. Гайшенець А. Мертва хватка [Електронний ресурс] / Анастасія Гайшенець. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://blogs.lb.ua/anastasiya_gayshenets/354172_mertva_hvatka.html (дата звернення: 31.01.2017).

3. Арт: що сталося в 2016-му [Електронний ресурс] : Cultprostir підводить підсумки року в українському артi) / Лариса Даниленко. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/post/art-pidsumki-2016> (дата звернення: 01.02.2017).

4. Казимирне врегулювання: як експерти з усього світу знайшли в Києві українського Малевича [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://projects.platfor.ma/malevich-kiyiv-malevich-kiyiv-malevich-kiyiv/?_ga=1.160003901.1035426007.1427880459 (дата звернення: 01.02.2017).

5. Вергеліс О. Театр: що сталося в 2016-му [Електронний ресурс] : Cultprostir підбиває підсумки театрального року в Україні / Олег Вергеліс. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/post/teatralnye-itogi-2016> (дата звернення: 01.02.2017).

6. Гайшенець А. Рік незалежного театру: Найгучніші проекти, скандали та особистості [Електронний ресурс] / Анастасія Гайшенець. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/12/22/221840/> (дата звернення: 01.02.2017).

7. Морозова Л. Классическая музыка: что произошло в 2016-м [Електронний ресурс] : Cultprostir підводить ітоги года в украинской академической музыке / Любовь Морозова. – Текст. и граф. данные. – Режим доступа: <http://cultprostir.ua/ru/post/klassicheskaya-muzyka-v-ukraine-itogi-2016> (дата обращения: 01.02.2017).

8. Олійник С. Класична музика в Україні: чим запам'яється 2016 рік [Електронний ресурс] / Стефанія Олійник. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?klasichna_muzika_v_ukrayini_chim_zapamyata_yetsya_2016_rik&objectId=1413749 (дата звернення: 01.02.2017).

9. Культура 2016 года в текстах [Електронний ресурс]. – Текст. и граф. данные. – Режим доступа: http://lb.ua/culture/2017/01/02/354902_kultura_2016_goda_tekstah.html (дата обращения: 01.02.2017).

10. Криштофович В. Джаз в Україні: що сталося у 2016-му [Електронний ресурс] : Cultprostir підбиває підсумки року на українській джазовій сцені / Вячек Криштофович. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/post/dzhaz-v-ukrayini-pidsumki-2016-go> (дата звернення: 01.02.2017).

11. Фісун В. Поп-музика: що сталося в 2016-му [Електронний ресурс] : Cultprostir підводить підсумки року в українській популярній музиці / Влад Фісун. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/post/ukrayinska-pop-muzika-pidsumki-2016> (дата звернення: 01.02.2017).

12. Бурмака М. 2017 рік – це рік відродження української музики [Електронний ресурс] / Марія Бурмака. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/12/29/2017_rik__tse_rik_vidrozhennya_ukrainskoi_muzyky__spivachka_mariya_burma_1017911 2016 (дата звернення: 01.02.2017).

13. Кравченко А. Киноитоги – 2016 : Падение супергероев и бум документалистики [Електронний ресурс] / Александра Кравченко. – Текст. и граф. данные. – Режим доступа: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/12/29/221957/> (дата обращения: 01.02.2017).

14. Заварова Н. Кіно: що сталося у 2016-му [Електронний ресурс] : найважливіші події кінематографічного життя України в 2016 році / Надія Заварова. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/post/cultprostir-nazvav-golovni-podiyi-svitu-kino-2016-roku> (дата звернення: 01.02.2017).

15. Химич Т., Галканова О., Константинова К. Чому «Живу» заблокували в прокаті // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 24–30 груд.

16. Філатов А. Українське кіно: кількість і окупність [Електронний ресурс] / Антон Філатов. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/CULTURE/ukrayinske-kino-kilkist-i-okupnist-.html> (дата звернення: 01.02.2017).

17. Сліпченко К. Українське кіно: пробудження сили, прихована загроза та нова надія [Електронний ресурс] : чи дивляться вітчизняні фільми українські глядачі? / Катерина Сліпченко. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayinske_kino_probudzhennya_sili_prihovana_z_agroza_ta_nova_nadiya&objectId=1413922 (дата звернення: 01.02.2017).

18. Бадьор Д. Найкращі фільми року за версією героїв проекту «Шорт-ліст» [Електронний ресурс] / Бадьор Дар'я. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/21/353887_naykrashchi_filmi_roku_versiieyu.html (дата звернення: 01.02.2017).

19. Довженко-центр визнано місцем року [Електронний ресурс] // Національний центр Олександра Довженка : [сайт]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.dovzhenkocentre.org/news/287> (дата звернення: 01.02.2017).

20. «Скіфське золото» і збереження української культурної спадщини. Конспект круглого столу [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/13/353305_skifske_zoloto_i_zberezheniya.html (дата звернення: 01.02.2017).

21. Україна втратила в Криму понад мільйон музейних експонатів [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/01/352263_ukraina_vtrabila_krimu_ponad.html (дата звернення: 01.02.2017).

22. Щур О. Перекладацький бум, закордонні ярмарки і #bookchallenge_ua: Підсумки року в книговидаванні [Електронний ресурс] / Оксана Щур. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/12/26/221918/> (дата звернення: 01.02.2017).

23. Bloomsday After-Party у книгарні «Смолоскип» <http://platfor.ma/-literature/576037b3b2d20/> (дата звернення: 01.02.2017).

24. Старостін Д. Цього року ЗМІ найчастіше згадували Ліну Костенко [Електронний ресурс] / Денис Старостін . – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2016/12/26/coho-roku-zmi-najchastishe-zhaduvaly-linu-kostenko/> (дата звернення: 02.02.2017).

25. Читачі російського видання визнали вірші Сергія Жадана одними з кращих [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/news-single/chitachi-rosiyskogo-vidannya-viznali-virshi-sergiya-zhadana-odnimi-z-kraschikh> (дата звернення: 02.02.2017).

26. Куницкая К. «Современные литература и искусство могут приносить дивиденды государству» [Електронний ресурс] / Куницкая Катя. – Текст. и граф. данные. – Режим доступа: http://lb.ua/culture/2015/04/14/301657_sovremennie_literatura_iskusstvo.html (дата обращения: 02.02.2017).

27. Уряд схвалив законопроект про обмеження доступу в Україну пропагандистських книжок антиукраїнського змісту [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=-249297342 (дата звернення: 02.02.2017).

28. Гор А. Эмбарго на российские книги: запрет думать или тактика в войне [Електронний ресурс] : Рада приняла закон о запрете на ввоз в Украину литературы пропагандистского содержания / Артур Гор. – Текст. и граф. данные. – Режим доступа: <http://apostrophe.ua/article/politics/2016-12-10/embargo-na-rossiyskie-knigi-zapret-dumat-ili-taktika-v-voyne/8806> (дата обращения: 02.02.2017).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

голов. бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Підписано до друку 02.02.2017. Обл.-вид. арк. 1,63. Б/т. Зам. 9. Безплатно

Ротапринт НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ–1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12